

UDC 911.3:94(470.6)

AL-IDRĪSĪ'S DESCRIPTION OF THE *SAQĪR* RIVER (ON THE ISSUE OF VOLGA-DON WATERWAY CONNECTING)

Oleg Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0104-6081

Danylo Radivilov

PhD (History), Senior Researcher

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

Radivilov.D.A@nas.gov.ua

ORCID: 0000-0002-0692-1666

The functioning of the waterway connecting the Don and Volga Rivers remains one of the most controversial issues in historical geography. According to the prevailing opinion, this route traversed the Kerch Strait, the Sea of Azov, the lower reaches of the Don River, and an overland portage to the lower Volga. Medieval Muslim geographers referred to the existence of an overland portage between the Don and Volga Rivers during the early Middle Ages, often describing it as a strait. Ideas about a waterway connecting the Black and Caspian seas persisted, with al-Idrīsī referencing this connection multiple times in his 12th-century geographical treatise.

Al-Idrīsī named a branch of the *Ithil* River (Volga), purportedly flowing into the Black Sea, the *Saqīr* River. Ancient and early medieval Muslim authors believed the Black and Caspian seas were connected by a strait. Scholars have since attempted to identify the *Saqīr* River with known waterways. Some researchers associated it with the Don, while others proposed the Kuban River. These interpretations call for a re-evaluation of al-Idrīsī's descriptions and their reliability.

A detailed analysis of early medieval Muslim geographical texts shows that their authors were significantly influenced by ancient sources, which described a continuous waterway between the Don and Volga Rivers rather than an overland portage. However, al-Mas'ūdī expressed doubts about this fact. In *Murūj al-dhahab*, he stated that the Volga originated in the upper Turkic lands, with one branch flowing toward the land of the Azov Bulgars and reaching the Sea of Azov. Al-Idrīsī likely adapted this information from earlier works, incorporating his modifications.

Medieval sailors may have transported their ships overland from the Don to the Volga across less than 60 km, facilitated by tributaries of both rivers. Of particular interest is the left tributary of the Don, the Sakarka River, which appears most suitable for this purpose. The distance from its source to the Volga riverbed does not exceed 20 km.

A linguistic analysis of the hydronyms *Saqīr* and *Sakar(ka)* suggests a shared origin. Their meanings align with the region's geomorphological characteristics and can be explained using the Turkic languages. One interpretation connects these names to the Oghuz term *Sakar* ("sands"), possibly meaning "Sand River." An alternative explanation links them to the ancient Turkic

SAQĪR (“mirage, apparition”) or the later Turkic **Сокъур** (“blind”), which could render these hydronyms as “a disappearing, phantom river.”

It is plausible that the name *Sakar* (*Saqīr*) and the concept of this river connecting the Azov-Black Sea basin with the *Ithil* (Volga), which flows into the Caspian Sea, reached al-Idrīsī through informants. Al-Idrīsī later revised this information, incorporating it into his understanding of the hydrological systems of Eastern Europe.

Thus, al-Idrīsī’s *Saqīr* River may represent an important section of Volga-Don route, extending from the Kerch Strait to the main Volga riverbed. However, the *Saqīr* River itself is likely a product of al-Idrīsī’s imagination and never truly existed.

Keywords: al-Idrīsī; geographical tradition of Classical Antiquity; mediaeval Muslim geographers; portage; *Saqīr* River; *Sakar*; Volga-Don route

СВІДЧЕННЯ АЛ-ІДРІСІ ПРО РІЧКУ САКИР (ДО ПИТАННЯ ПРО ОБСТАВИНИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВОЛГО-ДОНСЬКОГО ШЛЯХУ)¹

О. Б. Бубенок, Д. А. Радівілов

Вступ

До числа найбільш спірних питань історичної географії слід зарахувати обставини функціонування шляху з Дону на Волгу в період раннього й розвиненого Середньовіччя. Існує поширена думка, що цей шлях пролягав через Керченську протоку в Азовське море, а звідти по нижній течії Дону доходив до місця найбільшого зближення Дону і Волги. Там кораблі транспортувалися за допомогою сухопутної ділянки водного шляху – волока. Після цього мореплавці досягали нижньої течії Волги і спускалися в Каспійське море. Існування волока між Доном і Волгою в раннє Середньовіччя обґрунтували у своїх роботах багато дослідників. Їхні концепції базувалися на даних, які нам залишили ранньосередньовічні мусульманські географи: Ібн Хордадбег, Ібн ал-Факиг, ал-Мас‘уді, Ібн Хаукаль та ін.

Уявлення про водну комунікацію між Чорним і Каспійським морями існували і в пізніший час. Про неї, зокрема, неодноразово зазначав ал-Ідрісі, який жив у XII ст. [Коновалова 2007а, 133–139; 2007б, 197–204; Бейліс 1984, 217]. Ал-Ідрісі згадує про існування досить великої водної артерії, річки або ж притоки, рукава, під назвою Сакир (سقير), завдяки якій течія Дону сполучається з річкою Ітіль (Волгою).

Абу Абдаллах Мухаммад б. Мухаммад б. Абдаллах б. Ідріс аш-Шаріф ал-Ідрісі – автор широковідомої пам’ятки арабської географічної літератури, що має назву *Нузгат ал-муїтак фі іхтірак ал-афак* (“Втіха для того, хто палко бажає перетнути світ”). Твір було підготовлено на замовлення Рожера II (1095–1154) – короля Сицилії, при дворі якого приблизно з 1138 р. служив ал-Ідрісі. Попри значущість його твору, біографічні відомості про самого ал-Ідрісі доволі скупі. Зокрема, відомо, що автор географічного трактату, будучи представником поважного роду Алідів-Ідрісидів, народився в Сеуті 1100 р. й здобув освіту в Кордові. Сам ал-Ідрісі твердив, що багато подорожував Піренейським півостровом і Північною Африкою. Подробиці життя ал-Ідрісі після смерті його патрона також невідомі, але є підстави вважати, що вчений помер у 1165 р. [Оман 1986, 1032]. Жодних достовірних свідчень про перебування ал-Ідрісі на півдні Східної Європи, зокрема в Азовсько-Чорноморському регіоні й низов’ї Волги, немає. Імовірно, вчений отримував відомості про місцеві географічні реалії від купців, мандрівників і лоцманів. Це стосується і предмета нашої уваги – річки Сакир.

Річка Сакир згадується у творі ал-Ідрісі у зв’язку з описом міста Матрахи (Тмутаракані) на Таманському півострові в рамках 6-ї секції VI клімату²:

Від міста чорних куманів (*ал-куманійя ас-суд*) до міста Матлука, воно називається Біла Куманійя (*[ал-]куманійя ал-бід*), – п’ятдесят миль. Біла Куманійя – місто велике, густонаселене.

Від нього до міста Матріка, також його [назву] подають як Матраха, шлях довжиною сто миль. Місто Матраха – велике, густонаселене, з багатьма районами, розлоге, з облаштованими поселеннями, оточене сільськогосподарськими угіддями. Місто розташоване на великій річці, що називається Сакир. Вона являє собою рукав (притоку), до якого можна потрапити з річки Ісіл, чие основне [русло] йде до міста Ісіл, розташованого на [березі] моря Табаристану.

Від міста Матраха до міста Русійя – двадцять сім миль, між мешканцями Матрахи і мешканцями Русійї [точиться] постійна війна. Місто Русійя [розташоване] на великій річці, що тече до нього з гори Кукая [Кітаб нузгат ал-муштак... 2002, 916; Коновалова 2006, 91].

На думку І. Г. Коновалової, річка Сакир згадується ал-Ідрісі в друге в тексті 8-ї секції VI клімату [Коновалова 2006, 219]. Проте в ньому ця водна артерія (якщо припускати, що тут ал-Ідрісі має на увазі саме її) подається без зазначення назви:

Річка Шахзарудж також бере свій початок на горі Аскаска – це гора, яка лежить перепною, простягаючись із півночі в південному напрямку, трохи відхиляючись на схід. З цієї гори беруть свій початок п'ять річок. Одна з них – річка Шахзарудж, ще одна річка – нижче річки [Шахзарудж]. На відстані двох днів від неї бере свій початок велика річка. Після свого витoku і [на відстані] одного дня течії ця річка розгалужується на два рукави, й обидва рукави впадають у річку Шауран з південної сторони. Ці річки течуть на сході Смердючої землі. Що стосується решти трьох річок, то вони являють собою витoki річки Ісіл, які беруть свій початок на горі, що називається Аскаска. Кожна з них прямує в західному напрямку, і через кілька днів течії всі вони збираються до купи і перетворюються на одне ціле. Так цей потік тече, доки не досягає землі Булгар. Потім він повертає назад у східному напрямку, доки не проходить поблизу землі ар-Русійя. Там він розділяється, й одна частина його йде до міста Матраха, а потім впадає в море між цим містом і містом ар-Русійя. Що стосується другої його частини, то вона спускається від землі Булгар, звивається в південно-східному напрямку, доки не досягає землі хозарів і впадає в [місті] Ісіл у Хозарське море [Кітаб нузгат ал-муштак... 2002, 928–929; Коновалова 2006, 100].

Зважаючи на саме таку організацію географічних даних, що подаються ал-Ідрісі, під першим рукавом (або потоком) слід мати на увазі річку Сакир, а під другим – нижню течію Ісілу (Ітілю)-Волги.

Цікаво, що річка Сакир також досить чітко зображена на карті світу (рис. 1), яка доповнює географічний трактат ал-Ідрісі.

Варто зауважити, що в науковій літературі неодноразово робилися спроби ототожнення річки Сакир із реальними водними артеріями. Одні дослідники пов'язували її з Доном (Б. А. Рібаков та інші). Але більшість учених були схильні бачити в ній річку Кубань (В. М. Бейліс, І. Г. Коновалова та інші).

Зокрема, Б. О. Рібаков про річку Сакир зазначив: «На схід від Дніпра-Борисфену на карті 1154 р. розташована річка “Русія”, що протікає з півночі на південь. Шість її витоків витікають із гір Кукая і зливаються разом; річка протікає через область Зовнішньої Куманії і впадає в Чорне море поблизу Матрахи. Поруч із цією річкою впадає інша – “Сакир” або “Сагину”, яка названа притокою річки Атиль і на карті дуже нагадує нижню течію Дону від “Переволоки” до гирла» [Рібаков 1952, 13].

Зовсім по-іншому трактує повідомлення ал-Ідрісі про річку Сакир В. М. Бейліс: «Ототожнення річки Сакир, на якій, за словами ал-Ідрісі, була розташована Матраха, з річкою Кубань виявляється найбільш імовірним; хоча вище було зазначено, що в описі іншої річки – Русіюу – також відобразилися свідчення про Кубань, не можна виключити, що свідчення про річки Сакир та Русіюу походять від різних інформаторів і йдеться про ту саму річку» [Бейліс 1984, 222–223].

Наявну суперечність І. Г. Коновалова пояснює так:

Під річкою Сакир могла матися на увазі Кубань, про яку ал-Ідрісі не було відомо нічого, крім того, що на ній стоїть Матраха. Водночас у нього були дані про те, що неподалік від Матрахи в Понт впадає рукав Атілу. Тому географ об'єднав відомості про річку Сакир з інформацією про рукав Атілу, що впадає в Чорне море поряд із Матрахою. Нарешті, об'єднанню даних про обидві річки, мабуть, сприяла теорія про кавказькі витоки Дону, яку ал-Ідрісі міг дізнатися з твору Орозія... [Коновалова 1999, 94].

З огляду на це не можна залишити поза увагою міркування В. М. Бейліса про те, що річка Кубань могла бути відомою у творі ал-Ідрісі під іншою назвою – *Русію* [Бейліс 1984, 223]. Якщо це так, то більш логічним може видаватися припущення Б. О. Рибаківа про ототожнення річки Сакир не з Кубанню, а з нижньою течією Дону, звідки проходив шлях кораблів до Волги завдяки існуванню Волго-Донського волока [Рыбаков 1952, 13].

Треба зазначити, що до ал-Ідрісі в мусульманській географічній літературі існувало уявлення про те, що річка Ітіль-Волга була пов'язана з Чорним морем завдяки протоці. Тож можна повністю погодитися з припущенням про те, що у творі ал-Ідрісі уявлення про цю протоку було втрачено, але замість нього з'явилося уявлення про відгалуження річки Ітілю-Волги, яке впадало в Чорне море [Коновалова 1999, 92]. Дуже характерно, що про цю ж протоку в XIV ст. писав мусульманський автор ад-Дімашки [Коновалова 2001, 180].

Різні погляди дослідників щодо інтерпретації повідомлення ал-Ідрісі про річку Сакир обумовлюють головну мету дослідження: з'ясувати обставини походження інформації про цю водну артерію та ступінь її достовірності; запропонувати варіант трактування повідомлень ал-Ідрісі, який, з одного боку, не порушує логіку організації відомостей автора твору про відповідний географічний регіон, а з другого – відповідає геоморфологічним реаліям регіону, зважаючи на їхні можливі зміни відповідно до наших історико-географічних знань про Волго-Донський шлях. Для цього потрібно виконати такі завдання:

- розглянути можливі варіанти походження гідроніма *Сакир*;
- визначити, хто з попередників ал-Ідрісі залишив опис Волго-Донського шляху;
- проаналізувати аналогічні відомості про відгалуження Волги у творах попередників ал-Ідрісі;
- з'ясувати, що саме мав на увазі ал-Ідрісі, описуючи водну артерію під назвою Сакир.

Вирішення усіх цих завдань дасть змогу запропонувати новий варіант трактування відомостей ал-Ідрісі про функціонування Волго-Донського шляху як важливого елемента транспортної системи Східної Європи в добу Середньовіччя.

Проблема походження гідроніма Сакир

На жаль, ще й досі не були зроблені спроби лінгвістичного аналізу гідроніма *Сакир*. Судячи з усього, ця географічна назва повинна мати або арабське, або тюркське походження. Слов'янські витоки тут виключені з огляду на те, що заселення цього краю козаками з України та Росії почалося лише в пізньому Середньовіччі. Доцільно в цьому разі пошукати схожі назви на карті.

У цьому плані дуже цікава Мала Азія, яка з другої половини XI ст. активно заселялася тюркськими племенами. Там можна виявити подібну назву – *Сакар'я*. Сакар'я – це річка в північно-західній частині півострова Мала Азія, що впадає в Чорне море. Мабуть, своєю назвою річці завдячують однойменна провінція і місто. Але ця назва не є тюркською, бо походить від стародавнього гідроніма, який грецькою звучав як *Σαγγάριος*, а латиною – *Sangarius*³. Примітно, що в турецькій мові існує термін *sakar*, що має значення “незграбний”. Якби терміни *Сакир* і *sakar* були пов'язані

між собою, то назва річки Сакир могла б означати: “неповоротка річка”; “повільна річка”. Як відомо, рівнинні річки, на відміну від гірських річечок, якраз і вирізняються своєю повільною течією.

Вельми характерно, що в туркменській і татарській мовах слово *сакар* означає “п’яний”. З огляду на це семантика назви річки з такою назвою могла б бути: “річка, що змінює свою течію”; “п’яна річка”; “непередбачувана річка” тощо. Однак ми маємо варіант *Сакир*, а не *Сакар*. Тому важко сказати, чи пов’язані вони між собою.

За спостереженнями Е. М. Мурзаєва, відомі й інші подібні терміни в сучасній туркменській мові: *сакак* – “зав’язка, тасьма”; *сакламак* – “тримати, зберігати, берегти”; *сакарчаге* – “голі піски в пустелі або всередині оази” [Мурзаєв 1984, 340]. Як бачимо, для тлумачення назви річки вони не зовсім підходять.

У зв’язку з цим інтерес також може становити давньотюркське слово *SAQIY* – “міраж, видіння, привид” [Древнетюркский словарь 1969, 486]. Тож щодо назви річки Сакир можлива така семантика: “зникаюча річка”; “примарна річка”. Це цілком підходить для степової місцевості, де в спекотливу пору року річки можуть пересихати.

Не виключено, що назва річки Сакир може мати арабську етимологію. Твір ал-Ідрісі написано арабською мовою, тож цілком можливо, що інформантами автора були арабські купці або ж ал-Ідрісі почерпнув інформацію із праць своїх попередників, які також писали арабською. Дані лексикографії пов’язують відповідний арабський корінь *saqara* зі значенням “обпалити, обпекти, розтопити (про сонце, вогонь)” [An Arabic-English Lexicon... 1968, 1379] – саме у значенні “[пекельний] вогонь” ми зустрічаємо в Корані (54: 48; 74: 26, 27, 42) похідний від цього кореня іменник *saqar*. Потенційно більш продуктивним у нашому випадку можна вважати значення кореня *saqara*, засвідчене у словосполученні *saqara aš-šay’* – “щось перебуває на відстані, віддалилося”, – у цьому разі він є синонімом дієслова *ba’uda* (“бути далеким, на відстані”). Проте словоформи, утвореної від кореня *saqara* за моделлю *fa’īl*, тобто власне *saqīr*, арабськими словниками не зафіксовано⁴.

У зв’язку з цим слід звернути увагу на зауваження В. В. Бартольда, що багато слів арабського походження набули поширення в неарабських країнах, населення яких навернулося в іслам. Зокрема, серед арабських термінів населення Туркестану В. В. Бартольд особливо виділяє слово *сака*: «Зі всіх цих слів міцно утвердилося в місцевій літературній мові (не в живій народній) слова *сака* у значенні “голова каналу” і *нахр* у значенні “річка” або “канал”...» [Бартольд 1965, 117]. Проте варто зазначити, що арабською термін *сака* має такі значення: “зрошувати”, “поливати”, “поїти”. Це дієслово.

Не варто забувати, що ал-Ідрісі був представником середньовічної мусульманської географічної школи, яка багато запозичила з античної географічної традиції. І здебільшого уявлення арабських географів про водні комунікації Східної Європи беруть початок від попередників часів Античності. До них слід зарахувати, зокрема, твердження про те, що з Чорного моря до Каспійського можна потрапити за допомогою водного шляху, який веде від витоків Дону (Танаїсу) до пониззя Волги.

Волго-Донський шлях за даними попередників ал-Ідрісі

Існує думка, що Волго-Донський шлях уже функціонував у стародавні часи. Принаймні у творах географів пізньої Античності є оригінальні пасажі, які можна розглядати як вказівку на те, що з Дону можна плисти далі на схід. Зокрема, грецький географ I ст. до н. е. – I ст. н. е. Страбон у своїй “Географії” неодноразово повідомляв про річку Танаїс, у якій традиційно вбачають річку Дон, насамперед у нижній течії. В одному із фрагментів свого твору античний географ зазначив, що витoki цієї річки розташовані в Кавказьких горах, і також те, що Танаїс тече спочатку на

північ і після вигину впадає в Меотиду (Азовське море. – *Авт.*) [Страбон 1964, 468]. В іншому фрагменті Страбон повідомляє про чутки, згідно з якими нібито Меотида і Каспійське море були “пов’язані одне з одним підземним проходом” [Страбон 1964, 482]. Александрійський географ II ст. Птолемей зазначав, що на кораблях можна потрапити з Танаїсу (Дону) до Ра (Волги) [Латышев 1948, 246].

Отже, за часів Античності вже функціонував Волго-Донський волок. Водночас факт, що кораблі могли потрапляти з Танаїсу (Дону) на Волгу, сприймався спотворено, а це призвело до твердження, що ці річки з’єднані за допомогою протоки. Як можна побачити, ці ідеї дістали подальший розвиток у творах мусульманських учених раннього Середньовіччя.

В останні десятиліття мала поширення думка, що волок почав знову використовуватися як “транзит для русів” лише з другої половини IX ст. [Артамонов 1962, 299]. Це може підтвердити інформація про місію Костянтина Філософа до двору хозарського кагана. За даними “Життя Костянтина...”, на початку 861 р. “Сівши на корабель, [Костянтин] вирушив до хозарської землі між Меотійським озером і Каспійськими воротами Кавказьких гір”⁷⁵. Дослідники одностайні в думці, що в цій інформації міститься вказівка на те, що Костянтин попрямував з Азовського моря до Каспійського саме завдяки волоку, що з’єднував Дон і Волгу. Однак уже сам агіографічний характер “Паннонського Життя Костянтина Філософа” змушує з особливою обережністю ставитися до наявної там інформації [Мечев 1965, 105–124; Левочкин 1983, 75–79].

Можливо, про Волго-Донський шлях першим із мусульманських географів згадав Ібн Хордадбег, який жив у IX ст. Його перу приписують працю *Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік* (“Книга шляхів і царств”). На думку деяких учених, були дві редакції цього твору: складена близько 232/846 р. і перероблена не раніше 272/885 р. Однак до наших днів обидві редакції не збереглися повністю, а дійшли до нас або в сильно скороченому варіанті, або у витягах пізніших авторів [Новосельцев и др. 1965, 375–376]. У XIX ст. один зі збережених фрагментів твору Ібн Хордадбега переклав з арабської на російську мову В. Розен. Зокрема, відповідно до перекладу В. Розена, руси – це вид сакалібів, які можуть “річкою сакалібів” і протокою досягти столиці хозар і звідти потрапити в “Джурджанське море” (Каспійське море. – *Авт.*) [Куник, Розен 1903, 129–130]. Що ж стосується пропущеної в цьому фрагменті назви річки, то багато сходознавців інтерпретували це по-різному. Зокрема, одні вважали, що це Танаїс (Дон), а інші вбачали в цьому терміні Ітіль (Волгу) [Новосельцев и др. 1965, 384, прим. 168]. Щодо цього Т. М. Калініна висловила думку, згідно з якою в цьому випадку слід бачити Дон, але як особливий водний шлях із північних областей до південних [Калініна 2007, 121].

Серед основних компіляторів Ібн Хордадбега був Ібн ал-Факиг (кінець IX – початок X ст.), автор твору *Кітаб ал-булдан* (“Книга країн”). Однак треба враховувати думку Т. М. Калініної, що твір Ібн ал-Факига не є простою компіляцією. На її погляд, Ібн ал-Факиг лише дуже часто брав за основу інформацію Ібн Хордадбега, але при цьому вона ставала лише основою для додавання відомостей з інших джерел [Калініна 2015, 201]. Твір Ібн ал-Факига дійшов до нас у двох редакціях, які відрізняються між собою. Уривок про купців русів дуже зацікавив А. П. Новосельцева. Саме в ньому міститься інформація про їхні плавання з Чорного в Каспійське море. Відповідно до перекладу А. П. Новосельцева, сакаліби (руси) прямують морем (Чорним) до “Самкуша єврейського”, звідти – до “країни сакалібів” або переходять із “моря сакалібів” до тієї річки, яку називають “річка сакалібів”, для того “щоб пройти до затоки Хозарської, і там із них бере десятину володар хозар; потім прямують вони до моря “Хорасанського” (Каспійського. – *Авт.*) [Новосельцев и др. 1965, 385]. На думку А. П. Новосельцева, маршрут купців русів проходив через

Крим, де з них брали мита візантіїці, потім ішов до Азовського моря, яке в Ібн Хордадбега та Ібн ал-Факига було названо “затокою Хозарською”, бо в IX ст. в арабських авторів Чорне море називалося “Хозарським”. Далі їхній шлях ішов на Дон, де в хозарській фортеці Саркел десятину з купців уже збирали хозари [Новосельцев и др. 1965, 386]. Аналогічної думки щодо цього дотримується Т. М. Калініна [Калініна 2015, 200]. Стосовно деталей подальшого просування до Каспійського моря, відомого в Ібн Хордадбега як “Джурджанське”, а в Ібн ал-Факига як “Хорасанське”, в обох мусульманських авторів нічого не сказано. Однак із контексту їхніх повідомлень стає зрозуміло, що кораблі русів могли далі просуватися до Каспійського моря, тобто в цьому разі вони натякають на існування волока. А. П. Новосельцев висунув припущення, що Ібн Хордадбег та Ібн ал-Факиг мали спільне невідоме нам джерело, яке вчений датував 40–50-ми рр. IX ст. [Новосельцев и др. 1965, 386]. Якщо це так, то в цей час уже знову функціонував Волго-Донський волок.

Ще до початку X ст. мусульманська географічна традиція перебувала під значним впливом уявлень часів Античності, і тому у своїх творах деякі вчені Халіфату почали зазначати, що Чорне й Азовське моря були з’єднані протокою з Каспійським морем і в такий спосіб являли собою одне ціле. Тут можна бачити не тільки вплив ідей Птолемея, а й нові реалії, пов’язані з плаваннями русів. Однак у більшості випадків Волго-Донський шлях не описувався з подробицями. Виняток може становити лише твір ал-Мас‘уді *Мурудж аз-загаб ва-ма‘адін ал-джавгар*.

Сам аналіз відомостей ал-Мас‘уді про сполучення Чорного й Азовського морів із Каспійським свідчить про те, що в його творі були використані дві системи знань: книжна традиція, що сягає своїм корінням часів Античності; свіжа інформація, здобута безпосередньо від купців та очевидців описаних подій. До першої системи слід зарахувати твердження ал-Мас‘уді, згідно з яким Чорне й Азовське моря з’єднані з Каспійським за допомогою протоки. Але складність полягає в тому, що констатація відомостей, що міститься в географічному творі ал-Мас‘уді *Мурудж аз-загаб*, викликає особливі труднощі. Це можна пояснити тим, що думки дослідників і перекладачів його тексту в другій половині XIX ст. в низці деталей відрізнялися від підходів істориків XX ст.

Зокрема, уже на початку 17-го розділу свого твору ал-Мас‘уді повідомляє, що Волга “витікає з верхніх частин тюркських земель”. Ал-Мас‘уді також наголошує, що від неї рукав тече в напрямку “країни бургар” і впадає в “Майтас” (Азовське море. – *Авт.*). Саме такий варіант дослівного перекладу запропонував Барб’є де Менар. (Зазначимо, що цей пасаж дуже нагадує повідомлення ал-Ідрісі про річку Сакир). В. Ф. Мінорський же вважав це помилкою, бо був упевнений, що “країна булгар була лише на півночі, на Середній Волзі” [Минорский 1963, 192–193]. Далі відомості ал-Мас‘уді витримані в більш традиційному стилі, де він зазначає, що у верхній частині “хозарської річки” (Волги. – *Авт.*) є протока (*масабб*), що вливається в затоку “моря Нітас” (Чорне море. – *Авт.*) [Минорский 1963, 196–197]. Ця ж інформація повторюється на початку оповідання про похід русів на Каспій після 300 р. г. (912 р.) [Минорский 1963, 198].

Можна погодитися з думкою дослідників, що під протокою, згаданою ал-Мас‘уді, слід мати на увазі волок – сухопутний шлях для перетягування кораблів від Дону до Волги в місці найбільшого зближення цих річок, неподалік від хозарського Саркела [Минорский 1963, 196, прим. 32; 198, прим. 45]. Водночас щодо початкового шляху маршруту русів у дослідників тексту цього твору ал-Мас‘уді немає розбіжностей.

За даними ал-Мас‘уді, після 300 р. г. (912 р.), узгодивши свої дії з хозарським царем і пообіцявши йому частину видобутку, руси увійшли в Керченську протоку, досягли гирла річки (Дону. – *Авт.*) і почали підніматися цим рукавом, поки не дісталися до “Хозарської річки” (Волги. – *Авт.*), якою вони спустилися до міста Ітіля

і, пройшовши повз нього, дісталися гирла, де річка впадає в “Хозарське море” (Каспійське море. – *Авт.*) [Минорский 1963, 199–200; Гаркави 1870, 131–132; Голб, Прицак 1997, 167–168]. Ще І. Забелін висловив припущення, що в цьому разі йдеться про сухопутне транспортування кораблів від Дону до Волги [Забелін 1879, 146]. Ідею І. Забеліна про згадку в цьому випадку саме волока підтримали М. Загоскін [Загоскін 1910, 19], К. В. Кудряшов [Кудряшов 1948, 28], М. І. Артамонов [Артамонов 1962, 370], В. Ф. Мінорський [Минорский 1963, 196, прим. 32; 198, прим. 45], О. Прицак [Голб, Прицак 1997, 167] та багато інших дослідників.

За даними ал-Мас‘уді, перебуваючи в Каспійському (Хозарському) морі, руси грабували мусульман. Після повернення руси були зустрінуті в районі міста Ітіля військами хозарських мусульман, серед яких провідне місце належало хозарським найманцям “ларісія”, які не знали про угоду хозарського царя з русами. У результаті перемоги над русами здобули хозарські мусульмани [Минорский 1963, 199–200; Гаркави 1870, 131–132; Голб, Прицак 1997, 167–168].

Відомості ал-Мас‘уді про завершення цього походу досі викликають у середовищі дослідників різні інтерпретації [Ал-Мас‘уді 1966, 139]. Згадка в цьому фрагменті буртасів і болгар як сусідів дала підставу деяким сходознавцям вважати, що описані події відбувалися саме на Середній Волзі [Минорский 1963, 200; Голб, Прицак 1997, 168–169].

Однак згаданих дослідників не бентежить той факт, що руси, зважаючи на їхню думку, мали тікати на північ, у глиб хозарської території, а не повертатися вже відомим їм шляхом. Ще сім десятиліть тому Л. Є. Аліхова зазначила, що русам довелося б проплисти до Середньої Волги близько 1000 км проти течії, що не узгоджується з послідовністю описаних подій [Аліхова 1949, 52]. З іншого боку, незрозуміло, навіщо русам було виходити зі своїх кораблів і рухатися сушею у ворожому оточенні буртасів.

Ще в XIX ст. І. Забелін зазначив, що напасти на русів могли не середньоволзькі болгари-мусульмани, а мусульмани з хозарської столиці – Ітіля [Забелін 1879, 146]. Д. І. Іловайський вважав, що остаточний розгром русів відбувся не в Середньому Поволжі – у країні буртасів і камських болгар, – а на місці волока [Іловайський 2015, 48]. М. І. Артамонов дотримувався аналогічної думки [Артамонов 1962, 370].

Згадані дослідники спиралися насамперед на переклад А. Я. Гаркаві, виконаний у другій половині XIX ст. [Гаркави 1870, 133]. Цей переклад, як виявляється, найближчий до арабського тексту оригіналу. Там зазначено, що близько п’яти тисяч русів врятувалися і вирушили на суднах у країну, що прилягає до “країни Буртас”, де вони залишили свої судна і стали на суші; але декого з них убили “жителі Буртасу”, а “хтось потрапив до мусульман у країні Бургар, і ті вбили їх” [Ал-Мас‘уді 1966, 139].

Звідси випливає, що буртаси проживали біля волока між Волгою і Доном, а одне з болгарських племен проживало по сусідству з ними. Щодо останніх у науці вже давно набула поширення думка, що підкріплюється даними інших джерел, згідно з якою в хозарській час одне з болгарських племен продовжувало перебувати в Східному Приазов’ї [Ромашов 1993, 63–68]. Однак немає жодних даних про те, що ці приазовські болгари були мусульманами. Найімовірніше, мав рацію І. Забелін, який вважав, що зустріти русів у Східному Приазов’ї, у країні болгар, могли самі хозарські мусульмани з Ітіля, а не середньоволзькі болгари-мусульмани [Забелін 1879, 146]. У зв’язку з цим можна нагадати інформацію ал-Мас‘уді про мусульманських гвардійців хозарського царя, відомих як “ал-арсія” або “ларісія”, які проживали в хозарській столиці [Минорский 1963, 193–194].

Отже, невдале для русів завершення походу можна уявити так. Зазнавши нищівної поразки в пониззі Волги, біля хозарської столиці Ітіля, рештки русів вирішили

втекти на кораблях відомим їм шляхом, щоб досягти волока між Волгою і Доном, а звідти через Керченську протоку вийти в безпечне для них Чорне море. “Ларісії”, бачачи, що їм не наздогнати втікачів і передбачаючи зворотний маршрут русів, послали до волока, у країну бургасів, гінця. Самі ж хозарські мусульмани, будучи мобільними кінними воїнами, попрямували назустріч русам у район Північно-Західного Кавказу. Їхній задум мав полягати в тому, що в разі прориву русів із кораблями до Дону в місці волока вони зможуть їх затримати в Керченській протоці. У разі ж втечі русів суходолом “ларісії” зможуть зустріти їх у країні булгар, у Східному Приазов’ї. У кінцевому підсумку події розвивалися за другим сценарієм.

Отже, у цьому повідомленні ал-Мас‘уді міститься докладна інформація не тільки про пересування русів із Чорного до Каспійського моря, а й опис їхньої втечі вже знайомим шляхом. А це підтверджує існування Волго-Донського волока. Тому вже сам ал-Мас‘уді сумнівався в достовірності традиційних відомостей про нібито наявну протоку між Чорним і Каспійським морями, про яку він писав в іншій частині свого твору [Минорский 1963, 200]. Таку суперечливість у відомостях ал-Мас‘уді Т. М. Калініна пояснює тим, що навесні річки розливалися і завдяки цьому, а також волокам у русів з’являлася можливість потрапляти з однієї річки в іншу [Калинина 2007, 152].

Цілком можливо, що цим же маршрутом рухалися руси проти хозар і під час походу, описаного у творі Ібн Хаукаля. Йдеться про військову кампанію, датовану арабським автором 358 роком гіджри. У виданні твору Ібн Хаукаля за редакцією І. Х. Крамерса при описі народів Східної Європи спочатку сказано, що “ар-руси нічого не залишили ні булгарам, ні бургасам, ні хозарам, за винятком лише малого клаптика” [Opus geographicum... 1938–1939, 336; Бубенок, Радівілов 2021, 421].

Водночас Ібн Хаукаль уточнює: “Булгар – місто невелике, у ньому немає численних округів. Відомий він тим, що був портом для цих держав. Ар-рус спустошили його, знищили Хазаран, Самандар та Ітіль в 358 р. г. й одразу після цього вирушили до ар-Руму та ал-Андалусу” [Opus geographicum... 1938–1939, 15; Бубенок, Радівілов 2021, 422]. З цією інформацією може бути пов’язаний уривок, де йдеться про торгівлю русів північними хутром до походу 358 року гіджри, але “ар-рус зруйнували Булгар і Хазаран” [Opus geographicum... 1938–1939, 392; Бубенок, Радівілов 2021, 422].

Далі Ібн Хаукаль описує країну хозар, що була розташована “між Морем хозар, Саріром, ар-Рус і ал-Гуззією” [Opus geographicum... 1938–1939, 15; Бубенок, Радівілов 2021, 422]. Однак особливий інтерес становить інформація, що міститься далі про хозарський центр Семендер, зруйнований русами. Ібн Хаукаль щодо цього зауважив: “У цьому своєму виступі [ар-русійя] розгромили всіх, хто був на річці Ітіль із числа хозар, булгар і бургасів, і захопили їх. Жителі Ітіля втекли на острів Баб ал-Абваб і сховалися там у фортеці. Деякі, охоплені страхом, сховалися на острові Сіях Куях” [Opus geographicum... 1938–1939, 393–394; Бубенок, Радівілов, 2021, 423].

Зауважимо, що саме цей фрагмент із твору Ібн Хаукаля, а також інформація Лаврентіївського літопису про похід Святослава проти хозар у 965 р. та звістки давньоруських літописів про похід Святослава на Оку й Волгу 964 р. дали змогу деяким дослідникам вважати, що Святослав у 964 р. спочатку вирушив на Середню Волгу до країни булгар і бургасів, а звідти пішов на південь і, захопивши хозарські міста на Волзі, у Дагестані та на Дону, у 965 р. повернув до земель ясів та касогів.

Кілька десятиліть тому Т. М. Калініна довела, що Ібн Хаукаль описав похід 969 р., а не згаданий у “Повісті минулих літ” похід князя Святослава проти хозар, що відбувся в 965 р. [Калинина 1976, 95–96]. Однак ситуація ускладнюється тим, що Ібн Хаукаль згадав, окрім хозар, також булгар і бургасів, яких традиційно локалізують на Середній Волзі. На перший погляд, це підтверджують відомості самого

Ібн Хаукаля про розташування болгар і бургасів. Однак Т. М. Калініна щодо згадки болгар зазначила:

Суворо дотримуючись тексту ал-Істахрі та доповнюючи його, Ібн Хаукаль виокремлює Велику Булгарію, як це робить і ал-Істахрі. Але сам Ібн Хаукаль має на увазі тут під Великою Булгарією болгар волзьких, оскільки не тільки не пояснює тексту ал-Істахрі, а й вставляє далі своє оповідання про набіг русів на поволзькі міста, не проводячи межі між великими і внутрішніми болгарами. Порівняння фрагментів приводить до такого висновку. Ал-Істахрі, розповідаючи про великих болгар, які є сусідами і борються з Візантією, і про християн – внутрішніх болгар, має на увазі Дунайську Булгарію. Від неї ал-Істахрі відрізняє болгар-мусульман, які мають торгові міста Зовнішній Булгар і Сувар на річці Ітіль. Якщо інформація про волзьких болгар у праці ал-Істахрі мала цілком реальний характер, то відомості про Дунайську Булгарію – явно книжного походження, не цілком ясні самому ал-Істахрі. Ібн Хаукаль має ще й додаткові відомості про волзьких болгар і переносить на цих останніх і всі дані ал-Істахрі про дунайських болгар [Калініна 1976, 95–96; 2015, 239–240].

Однак тут же виникає питання про згадуваних разом із болгарами і хозарами бургасів, традиційно локалізованих на Середній Волзі. Про розташування бургасів Ібн Хаукаль пише: “Бургас – це назва країни. Бургаси живуть у дерев’яних будинках. Завдяки своїй численності та силі вони розпростерлися по всій території своєї країни”. Ібн Хаукаль поміщає бургасів в одну групу з народом басджирт і болгарами Середньої Волги [Opus geographicum... 1938–1939, 335; Бубенок, Радивілов, 2021, 428]. Здавалося б, бургаси мали бути жителями Середнього Поволжя. Це відповідає поширеній думці.

Однак деякі мусульманські автори повідомляють про те, що один із підрозділів бургасів перебував на березі Волги, але недалеко від хозарської столиці – Ітіля. Зокрема, ал-Істахрі (X ст.) і Якут (XIII ст.) прямо вказували, що між хозарами і бургасами немає іншого народу [Заходер 1962, 232; Туманский 1914, 96]. За словами ал-Істахрі, “бургаси – це народ, який є сусідом хозар; немає між ними і хозарами іншого народу; вони – люди, які розташувалися вздовж долини Атілу” [Караулов 1901, 47, 49; Dunlop 1954, 96]. Досить показово, що Ібн Русте (X ст.) та ал-Бакрі (XI ст.) зазначають і відстань від хозар до згаданих бургасів – 15 днів шляху [Хвольсон 1869, 19]. Звісно, тут не йдеться про бургасів, що проживали на правобережжі Середньої Волги, до яких довелося б плисти проти течії Волги не 15 днів, а місяць. Але якщо вважати, що одна група бургасів мешкала в нижній течії Волги, на півдорозі між Хозарією та Волзькою Булгарією, то відстань у 15 днів може видаватися цілком зрозумілою. Навіть у компілятивному джерелі кінця X ст. – фарсомовному географічному трактаті “Худуд ал-‘алам” підтверджується ця інформація про дві групи бургасів [Худуд ал-‘Алем 1930, табл. 38б; Туманский 1914, 95–96].

Тому слід підтримати думку Т. М. Калініної, згідно з якою в 969 р. руси не ходили на Середню Волгу [Калініна 2015, 235–247]. Підстави для цього дають відомості деяких мусульманських авторів про перебування болгар у степах Приазов’я та бургасів уздовж Волго-Донського волока в X ст. (наприклад, інформація ал-Мас‘уді). Отже, у 358 р. г. руси мали спочатку напасти на приазовських болгар, а потім – на бургасів у районі Волго-Донського волока, і лише наприкінці маршруту – на хозар на Нижній Волзі та в Прикаспійському Дагестані.

У зв’язку з цим потрібно зазначити, що А. П. Новосельцев дотримувався аналогічної думки, але вважав, що описаний Ібн Хаукалем похід відбувся в 968 р. [Новосельцев 1990, 220]. Слід нагадати, що у фрагменті твору Ібн Хаукаля, присвяченому цьому походу русів, наведено перелік народів, що зазнали нападу русів уздовж шляху з Азовського моря до Каспійського: болгары – бургаси – хозари [Бартольд 1963, 849].

Вельми характерно, що уявлення про водну комунікацію між Чорним і Каспійським морями існували і в післяхозарські часи, про що, як уже зазначалося, неодноразово згадував ал-Ідрісі у XII ст.

Локалізація Волго-Донського волока

Якщо існував шлях для кораблів із Дону до Волги, то де був розташований волок? Невже справді доводилося перетягувати вручну кораблі суходолом на відстань 60–80 км?

У зв'язку з цим доцільно ще раз звернути увагу на невдалий для русів похід після 912 р., який докладно описав ал-Мас'уді. Оповідаючи про шлях русів із Чорного моря до Каспійського, ал-Мас'уді зазначає: "...досягли гирла річки (Дону. – *Авт.*) і стали підніматися цим рукавом, поки не дісталися до Хозарської річки (Волги. – *Авт.*)" [Мас'уді 1966, 138; Минорский 1963, 199–200; Гаркави 1870, 131–132; Голб, Прицак 1997, 167–168]. Отже, складається враження, що руси й зовсім не висаджувалися на берегах Дону, а пливли далі на схід. До того ж в описі зворотного шляху русів, під час їхньої втечі, зустрічаємо таке: "...вони залишили свої судна і стали на суші; але з них когось було вбито жителями Буртаса" [Мас'уді 1966, 139; Гаркави 1870, 133]. Виходить, що руси висадилися на правому березі Нижньої Волги в крайні буртасів для того, щоб перетягнути свої кораблі суходолом у напрямку до Дону.

Ці розбіжності можна пояснити лише тим, що руси використовували одну з лівих приток Дону, тобто тягнули кораблі однією з річок, щоб значно скоротити відстань волока. Водночас руси могли використовувати ці невеликі річки в обох напрямках. Мілководдя не було для них перешкодою. Як руси могли транспортувати свої кораблі в таких випадках, описує Костянтин Багрянородний, оповідаючи про подолання русами деяких порогів Дніпра [Константин 1991, 47].

Свого часу К. В. Кудряшов зазначив існування вододілу в місці найбільшого зближення Волги і Дону, що становило близько 60 км [Кудряшов 1948, 28]. Примітно, що в цьому вододілі великих річок протікають їхні притоки, найзначнішими з яких є річки, що впадають у Дон. На карті-реконструкції ходіння Пимена по Дону 1389 р. К. В. Кудряшов чітко позначив їх. Якщо рухатися з півдня на північ Доном, то можна потрапити до гирла таких річок: Червлена (Карпівка), Сакарка, Тишанка, Іловля тощо (рис. 2). Особливий інтерес може становити гідронім *Сакарка*. Слід нагадати, що ал-Ідрісі назвав рукав Атілу (Волги), що впадає в Чорне море, річкою *Сакир* [Коновалова 2007а, 133–139; Коновалова 2007б, 197–204]. Не виключено, що між цими назвами може бути зв'язок. Можливо, назва *Сакар-ка* містить пізнє закінчення *-ка*. А це може означати, що первісним варіантом гідроніма міг бути *Сакар*.

Із річкою Сакаркою існує досить цікава ситуація, бо так називається лише частина однієї водної артерії. У зв'язку з цим Г. Є. Чекунов зазначає: "Річка Сакарка – це лівобережна невелика притока Дону, у нижній течії вона називається чомусь річкою Паньшинкою" [Чекунов 2016, 2]. Це підтверджує інформація В. А. Брильова і С. І. Пряхіна: "Паньшинка – ліва притока Дону. Довжина – 72 км, площа басейну близько 1000 км², середня річна витрата – 0,13 м³/сек. Починається на вододілі Волги і Дону та у верхній і середній течії іменується Сакаркою, впадає в Дон у районі хут. Паньшино" [Волгоградская область... 2011, 130].

Слід також звернути увагу на спостереження Г. Є. Чекунова щодо локалізації річки Сакарки: "Розташована просто на кордоні Городищенського та Іловлинського районів, де між річками Волгою і Доном найкоротша відстань. У всі часи тут перетягували вантажі від однієї річки до іншої і навпаки. Волок ще в першому тисячолітті відігравав важливу роль для торгового обміну" [Чекунов 2016, 2–3].

За даними А. Овчарової, на сьогодні ситуація має такий вигляд:

Приблизно за 55 км вище за течією від гирла Карпівки в Дон зліва впадає р. Паньшинка (Паншинка). Вона протікає в Городищенському та Іловлинському р-нах Вол-

гоградської обл., її верхів'я становлять річки Сухий Каркагон і Сакарка. У районі сел. Котлубань зліва у водотік впадає р. Грачі, після чого річка набуває назви Сакарка. Біля траси Волгоград – Москва вона зливається з р. Таловою й утворює Паньшинку. Влітку Сакарка і Талова нерідко пересихають. Паньшинка – досить протяжна річка, її довжина разом із Сакаркою становить 72 км, а площа водозбірного басейну – 929 км². На багатьох картах і на дорожньому покажчику річка іменується Сакаркою і тільки в пониззі, за сел. Паньшине Городищенського р-ну, вже називається Паньшиною [Овчарова 2020].

У цій ситуації незайвим був би лінгвістичний аналіз гідроніма *Сакарка*. А. Овчарова справедливо зазначає:

...Гідроніми Волзько-Донського межиріччя відображають інформацію про характер та ознаки водного об'єкта. Назви річок можуть свідчити про особливості рельєфу і характер берегових відкладень (наприклад, Розсошка, Піщанка, Пісковатка), про рослини та тварин, поширених на їхніх берегах (Карпівка, Грачі, Пичуга, Талова, Сакарка), про якість та колір річкової води (Червлена) або про заняття й культуру місцевого населення (Мокра Мечотка, Суха Мечотка, Паньшинка) [Овчарова 2020].

У зв'язку з цим особливий інтерес може становити походження назви річки Сакарка.

Щодо цього існує кілька підходів, деякі з них вирізняються оригінальністю. Зокрема, В. А. Прохоров зазначає: "...Назви дрібних об'єктів можуть бути своєрідними дороговказами для істориків, коли вони визначають місце розташування зниклих міст. Зокрема, невелика річка Сакарка вказувала на місце розташування хозарської фортеці Саркел. На Волзі, за 80 км на південь від Казані, розташований населений пункт Болгари. Він нагадує про середньовічне місто Булгар, столицю волзьких болгар" [Прохоров 1965, 206]. Однак із погляду сучасної науки ототожнення гідроніма *Сакарка* і назви хозарської фортеці *Саркел* не витримує критики, зважаючи на те, що Саркел був розташований на значній відстані на південь від місця волока.

В. А. Брильов і С. І. Пряхін щодо цього пишуть: «Що ж стосується назви "Сакарка", то вона виводиться від тюркського *сліпий*, оскільки річка влітку сильно пересихає, або ж походить від слов'янського *осокор*, тобто тополя» [Волгоградская область... 2011, 130].

Точно такого ж підходу дотримується А. Овчарова, яка зазначає: «Що стосується Сакарки, то існує дві версії походження цього слова. Згідно з першою, річка дістала назву від діалектного *сокаръ* (або *осокор*) – так називався один із різновидів тополі. За іншою версією, топонім *Сакарка* має тюркське походження і може бути пов'язаний зі словами *сокъур* – "сліпий" або *сакъ* – "обережний"» [Овчарова 2020].

Д. Ю. Ільїн дотримується запропонованої слов'янської версії походження гідроніма. Зокрема, він зазначає: "Ознака етнокультурної визначеності власної назви може бути зумовлена діалектними позначеннями зі сфери апелятивної лексики. Зокрема, потамонім річка Сакарка має назву від діалектного позначення одного з різновидів тополі – сокаря" [Ильин 2018, 103; 2020, 308].

Цікаву етимологію гідроніма Сакарка запропонував Г. Є. Чекунов: «...У всі часи тут перетягували вантажі від однієї річки до іншої і навпаки. Волок ще в першому тисячолітті відігравав важливу роль у торговому обміні. "Сакма" по-татарськи означає натоптана кіньми дорога (стежка). З домінуванням російської мови в 15–16 століттях місце стало називатися Волоком, Волочню, Переволокою. Оскільки це місце було дуже знаковим, то татарське слово залишилося в назві річечки, що протікає тут» [Чекунов 2016, 2–3].

Н. Б. Скворцов пропонує кілька версій назви річки, які мають неслов'янське походження: «У Словнику народних географічних термінів Е. М. Мурзаєва зустрічаємо

термін *сака*, який, імовірно, брав активну участь у формуванні топоніма Сакарка. *Сака* – це головна споруда каналу (тюрк.) (з араб. сака – “зрошувати”)... а також річковий рукав (латиська). Однак, можливо, *сакар* (туркмен.) – це й піски... І те, й інше наявне в сучасних географічних умовах» [Скворцов 2013, 2–3].

У зв'язку з цим особливий інтерес становить ототожнення назви *Сакар* з туркменським позначенням пісків. Це незвично, тому що в більшості тюркських мов пісок позначають терміном *кум*. Водночас етимологія гідроніма *Сакар* у значенні “Піщана річка” видається цілком прийнятною, зважаючи на особливості місцевості та існування подібних назв. А. Овчарова в цьому районі виявила значне поширення подібних назв:

У Волго-Донський канал із півночі впадає р. Піщанка. Вона починається біля однойменного села, а гирло її розташоване в районі сел. Водного (Городищенський р-н). Ще одна річка зі схожою назвою – ліва притока Дону Пісковатка. Її гирло розташоване поблизу села, що має ту саму назву. У минулому річка мала постійний водотік, проте сьогодні в руслі вода з'являється лише після рясних дощів або навесні під час танення снігу. Етимологія гідронімів Пісковатка і Піщанка, ймовірно, пов'язана з пісками, якими складені береги цих річок [Овчарова 2020].

Не слід забувати, що ал-Ідрісі писав свій твір у XII ст., а до цього в XI ст. торкигузи стали активно освоювати степи Східної Європи, включно з Нижнім Доном [Плетнева 1990]. У лінгвістичній науці неодноразово вказувалося на особливу близькість саме туркменської мови до мови середньовічних огузів. Тому цілком можливо, що в XI ст. річку в межиріччі Дону і Волги огузи називали *Сакар*, маючи на увазі, що вона протікала крізь піщану місцевість. Проте досі не встановлено, коли саме могла з'явитися назва річки *Сакар* (*Сакарка*) – у період панування огузів в XI ст., у половецьку епоху у XII–XIII ст. або пізніше – у золотоординський час у XIII–XV ст. чи в епоху Московського царства в XVI–XVII ст. Відомі нам письмові джерела, на жаль, не дають відповіді на це питання.

Ця водна артерія розташовувалася просто біля волока і відігравала важливу роль у комунікаціях. Якщо подивитися на карту (рис. 2), то можна побачити, що відстань від витоків річки Сакарки до головної течії Волги становить близько 20 км, замість передбачуваних 60 км.

Можливо, назва річки *Сакар* мала ще більш давнє походження. Варто згадати зауваження А. Овчарової, що “влітку Сакарка і Талова нерідко пересихають” [Овчарова 2020]. Як уже зазначалося, на сьогодні відомим є давньотюркський термін *SAQIY* – “міраж, видіння, привид” [Древнетюркский словарь 1969, 486]. Отже, якщо назва *Сакар* походить від цього давньотюркського терміна, то для назви річки дуже добре підходить така семантика: “зникаюча річка”; “примарна річка”. Нагадаємо, що В. А. Брильов і С. І. Пряхін також виводили назву річки Сакарка “від тюркського *сліпий*, оскільки річка влітку сильно пересихає” [Волгоградская область... 2011, 130]. Зі свого боку А. Овчарова серед інших версій запропонувала також етимологію назви *Сакарка* від тюркського *сокьур* – “сліпий” [Овчарова 2020]. Це спостереження є дуже важливим, тому що посеред літа не діяв Волго-Донський шлях. Варто згадати подорож Костянтина Філософа до хозарської столиці в 861 р. Він на початку 861 р. вирушив водним шляхом до хозар, але через кілька місяців мав повернутися до Чорного моря через пустельні степи Північного Кавказу під час страшної спеки, тобто влітку⁶.

Висновки

З огляду на вищезазначене постає закономірне питання: чи не була річка Сакарка прообразом річки Сакир, згаданої у XII ст. у творі ал-Ідрісі? На користь цього

припущення свідчить схожість назв **Сакир** і **Сакар(ка)**, а також географічне положення цих водних артерій у місці найбільшого зближення течії Дону і Волги, що зумовлювало їхню непересічну роль у функціонуванні Волго-Донського шляху в часи Середньовіччя. Цілком можливо, що для позначення невеликої, але дуже важливої водної ділянки між Доном і Волгою спочатку використовувалася назва **SAQIY** або **Сокъур** у значенні “зникама, примарна річка”, а далі ця назва могла поширитись і на більшу частину Волго-Донського шляху.

Не виключено, що до ал-Ідрісі від його інформантів могли потрапити назва **Сакар (Сакир)** і відомості про те, що ця річка з’єднує Азовсько-Чорноморський басейн із річкою Ітілем (Волгою), яка впадає в Каспійське море. Надалі ж ця інформація зазнала суттєвої трансформації з боку самого ал-Ідрісі, який перебував під впливом власних уявлень про особливості організації гідросистеми Східної Європи, міг застосовувати власну систему координат у просторі і по-своєму інтерпретувати назви відомих йому географічних реалій. У результаті, на відміну від багатьох своїх попередників, ал-Ідрісі дійшов висновку, що Чорне і Каспійське моря з’єднуються не за допомогою протоки, а завдяки рукаву Волги, що впадав у Чорне море.

Ал-Ідрісі міг запозичити цю ідею із твору ал-Мас‘уді *Мурудж аз-загаб*, у якому зазначається, що Волга “витікає з верхніх частин тюркських земель” і від неї рукав тече в напрямку “країни бургар” (приазовських болгар. – *Авт.*), впадаючи в Азовське море. Варто зауважити, що сам ал-Мас‘уді сумнівався у правдивості цієї інформації, тоді як ал-Ідрісі, навпаки, розвинув гіпотезу свого попередника.

Отже, під річкою **Сакир** у творі ал-Ідрісі фігурує важлива ділянка Волго-Донського шляху, що проходить через Керченську протоку, Азовське море, нижню течію Дону, річку Сакарку і волок до основної течії Волги. Як бачимо, річка Сакир є лише плодом уяви ал-Ідрісі і тому реально ніколи не існувала.

¹ Вступ до статті та частина розділу “Проблема походження гідроніма Сакир” написані Д. А. Радівіловим, а решта тексту – О. Б. Бубенком.

² В основу українського перекладу покладено критичний текст твору ал-Ідрісі, представлений у виданні: *Китаб нузгат ал-муштак фі іхтірак ал-афак*. Та‘ліф Абі Абдаллах Мухаммад б. Мухаммад б. Абдаллах б. Ідріс аш-Шаріф ал-Ідрісі. Мактабат ас-сакафа ад-дінія, ал-Кагіра. 2002; і тексти відповідних розділів (VI клімат, 6-та секція та VI клімат, 8-ма секція) *Нузгат ал-муштак фі іхтірак ал-афак*, представлені у праці І. Г. Коновалової “Ал-Ідрісі про країни та народи Східної Європи” [Коновалова 2006, 90–96; 100]. Також до уваги взято французький переклад твору ал-Ідрісі, виконаний Амеде Жобером (Amédée Jaubert) [La Géographie d’Édrisi... 1836–1840].

³ Сакар’я (річка) // **Вікіпедія**. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%27%D1%8F_\(%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%27%D1%8F_(%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%B0)) (дата звернення: 20.12.2020).

⁴ Див., наприклад, дані вебпорталу: URL: <https://www.almaany.com> (дата звернення: 10.05.2024).

⁵ *Память и Житие блаженного учителя нашего Константина Философа, первого наставника Славянского Народа*. 2013. URL: <https://pravoslavie.ru/59816.html> (дата звернення: 10.09.2020).

⁶ *Память и Житие блаженного учителя нашего Константина Философа, первого наставника Славянского Народа*. 2013. URL: <https://pravoslavie.ru/59816.html> (дата звернення: 10.09.2020).

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Фрагмент мапи ал-Ідрісі із зображенням причорноморського регіону

Рис. 2. Гідросистема Волго-Донського вододілу в районі волока (за даними К. В. Кудряшова)

ЛІТЕРАТУРА

- Алихова А. Е. К вопросу о буртасах // **Советская этнография**, 1949, № 1.
- Ал-Мас'уди, Абу-л-Хасан Алі ібн ал-Хусейн. **Мурудж аз-загаб ва-ма'адін ал-джавгар**. Т. 1. [Без місця видання]. 1966. (Арабською мовою).
- Артамонов М. И. **История хазар**. Ленинград, 1962.
- Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Бартольд В. В. **Сочинения**. Т. II. Ч. I. Москва, 1963.
- Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана // Бартольд В. В. **Сочинения**. Т. III. Москва, 1965.
- Бейлис В. М. Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // **Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1982 г.** Москва, 1984.
- Бубенок О. Б., Радивилов Д. А. Сведения Ибн Хаукала о маршруте похода русов против хазар в 358 г. х. // **Древнейшие государства Восточной Европы. 2021 год: Восточная Европа и мир ислама**. Москва, 2021.
- Волгоградская область: природные условия, ресурсы, хозяйство, население, геоэкологическое состояние**: кол. монография. Волгоград, 2011.
- Гаркави А. Я. **Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.)**. Санкт-Петербург, 1870.
- Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва – Иерусалим, 1997.
- Древнетюркский словарь**. Ленинград, 1969.
- Забелин И. **История русской жизни с древнейших времен**. Ч. 2. Москва, 1879.
- Загоскин Н. П. **Русские водные пути и судовое дело в до-петровской России. Историко-географическое исследование**. Казань, 1910.
- Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.
- Иловайский Д. И. **Разыскания о начале Руси**. Вместо введения в русскую историю. Москва, 2015.
- Ильин Д. Ю. Лингвоэкологический портрет регионального топонимикона: критерии описания // **Вестник Волгоградского государственного университета**. Серия 2, Языкознание. Т. 17, № 3. 2018. DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2018.3.10>
- Ильин Д. Ю. “Языковый вкус” географических названий: критерии лингвоэкологичности // **Горизонты современной русистики**: сборник статей Международной научной конференции, посвященной 90-летию юбилею академика В. Г. Костомарова (30–31 января 2020 г.). Москва, 2020.
- Калинина Т. М. Сведения Ибн Хаукала о походах руси времен Святослава // **Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования**. 1975 г. Москва, 1976.
- Калинина Т. М. Водные пути сообщения Восточной Европы в представлениях арабо-персидских авторов IX–X вв. // Джаксон Т. Н., Калинина Т. М., Коновалова И. Г., Подосинов А. В. **“Русская река”: Речные пути Восточной Европы в античной и средневековой географии**. Москва, 2007.
- Калинина Т. М. **Проблемы истории Хазарии (по данным восточных источников)**. Москва, 2015.
- Караулов Н. А. Сведения арабских географов о Кавказе // **Сборник материалов по описанию местностей и племён Кавказа**. Т. XXXII. Тифлис, 1901.
- Кітаб нузгат ал-муштак фі іхтірак ал-афак**. Та'ліф Абі Абдаллах Мухаммад б. Мухаммад б. Абдаллах б. Ідріс аш-Шаріф ал-Ідрісі. Мактабат ас-сакафа ад-дінійя, ал-Кагіра. 2002. (Арабською мовою).
- Коновалова И. Г. **Восточная Европа в сочинении ал-Идриси**. Москва, 1999.
- Коновалова И. Г. Состав рассказа об “острове русов” арабо-персидских авторов X–XVI вв. // **Древнейшие государства Восточной Европы: 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье**. Москва, 2001.
- Коновалова И. Г. **Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы**: текст, перевод, комментарий. Москва, 2006.
- Коновалова И. Г. **Волго-Донской путь в арабской географии XII в.** // **Хазарский альманах**. Т. 6. Киев – Харьков, 2007а.

- Коновалова И. Г. Гидрография Восточной Европы в географическом сочинении ал-Идриси // Джаксон Т. Н., Калинина Т. М., Коновалова И. Г., Подосинов А. В. **“Русская река”:** Речные пути Восточной Европы в античной и средневековой географии. Москва, 2007b.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Кудряшов К. В. **Половецкая степь: очерки исторической географии.** Москва, 1948.
- Куник А., Розен В. **Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах.** Т. 2. Санкт-Петербург, 1903.
- Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Помпоний Мела. Землеописание // **Вестник древней истории**, 1948, № 2.
- Левочкин И. В. Древнейший список Пространного жития Константина Философа // **Советский славяновед**, 1983, № 2.
- Мечев К. Към въпроса за авторството на Пространните жития на Кирил и Методий // **Известия на Институт за литература.** Кн. 16. София, 1965.
- Минорский В. Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Мурзаев Э. М. **Словарь народных географических терминов.** Москва, 1984.
- Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, 1990.
- Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. **Древнерусское государство и его международное значение.** Москва, 1965.
- Овчарова А. Гидронимы Волго-Донского междуречья // **Природа**, 2020, № 9. URL: https://elementy.ru/nauchno-populyarnaya_biblioteka/435904/Gidronimy_Volgo_Donskogo_mezhdurechya (дата звернення: 20.12.2020).
- Плетнева С. А. **Печенеги и гузы на Нижнем Дону.** Москва, 1990.
- Прохоров В. А. Занимательная топонимика // **Вопросы истории**, 1965, № 12.
- Ромашов С. А. Где находилась Черная Болгария // **Восточная Европа в древности и средневековье.** Спорные проблемы. Москва, 1993.
- Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // **Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.** Т. 43. Москва, 1952.
- Скворцов Н. Б. К истории Паншинского городка // **Электронный научно-образовательный журнал ВГСПУ “Грани познания”**, 2013, август, № 5 (25). URL: www.grani.vspu.ru (дата звернення: 20.12.2020).
- Страбон. **География в 17-ти книгах.** Москва, 1964.
- Туманский А. Бургас и Бердас // **Известия Высших Тифлиских женских курсов.** Кн. 1. Вып. 1. Тифлис, 1914.
- Худуд ал-‘Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград, 1930.
- Хвольсон Д. А. **Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства.** Санкт-Петербург, 1869.
- Чекунов Г. Е. **Основы топонимики Иловлинского района.** Иловля, 2016. URL: https://ilovadmin.ru/upload/iblock/0a0/kult_24012017.doc (дата звернення: 20.12.2020).
- Al-Idrisi. Opus geographicum sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant”.* Fasc. I–IX. Neapoli – Romae, 1970–1984.
- An Arabic-English Lexicon* / by E. W. Lane. Pt 4. Beirut, 1968.
- Dunlop D. M. **The History of the Jewish Khazars.** 2 ed. Princeton, 1954.
- La Géographie d’Édrisi** traduite de l’arabe en français d’après deux manuscrits de la Bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P. Amédée Jaubert. T. I–II. Paris, 1836–1840.
- Oman G. Al-Idrīsī // **The Encyclopaedia of Islam.** New Edition. Vol. III. Leiden – London, 1986.
- Opus geographicum auctore Ibn Haukal** (Abu’l-Kasim ibn Haukal al-Nasibi)... “Liber imaginis terrae” / J. H. Kramers. Fasc. I–II. Lugduni Batavorum, 1938–1939.

REFERENCES

Alikhova, A. E. (1949), “K voprosu o burtasakh”, *Sovetskaya etnografiya*, No. 1, pp. 48–57. (In Russian).

- Al-Mas'udi and Abu-l-Khasan Ali ibn al-Khusein (1966), *Muruj adh-dhahab va-ma'adin al-jawhar*, Vol. 1, s.1. (In Arabian).
- Artamonov M. I. (1962), *Istoriya khazar*, Gos. Ermitazh, Leningrad. (In Russian).
- Bartol'd V. V. (1963), "Arabskiye izvestiya o rusakh", in Bartol'd V. V., *Sochineniya*, Vol. II, Pt. I, Izd. vost. lit., Moscow, pp. 810–858. (In Russian).
- Bartol'd V. V. (1965), "K istorii orosheniya Turkestana", in Bartol'd V. V., *Sochineniya*, Vol. III, Nauka, Moscow, pp. 97–236. (In Russian).
- Beylis V. M. (1984), "Al-Idrisi (XII v.) o Vostochnom Prichernomor'ye i yugo-vostochnoy ukraine russkikh zemel' ", in *Drevneyshiy gosudarstva na territorii SSSR, Materialy i issledovaniya 1982 g.*, Nauka, Moscow, pp. 208–228. (In Russian).
- Bubenok O. B. and Radivilov D. A. (2021), "Svedeniya Ibn Khaukala o marshrute pokhoda rusov protiv khazar v 358 g. kh.", in *Drevneyshiy gosudarstva Vostochnoy Evropy. 2021 god: Vostochnaya Evropa i mir islama*, Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, Universitet Dmitriya Pozharskogo, Moscow, pp. 418–436. (In Russian).
- Volgogradskaya oblast': prirodnyye usloviya, resursy, khozyaystvo, naseleniye, geoekologicheskoye sostoyaniye* (2011), Izd-vo "Peremena", Volgograd. (In Russian).
- Garkavi A. Ya. (1870), *Skazaniya musul'manskikh pisateley o slavyanakh i russkikh (s poloviny VII veka do kontsa X veka po R. Kh.)*, Imp. AN, Saint Petersburg. (In Russian).
- Golb N. and Pritsak O. (1997), *Khazarsko-evreyskiye dokumenty X veka*, Gesharim, Moscow and Jerusalem. (In Russian).
- Drevnetyurkskiy slovar'* (1969), Nauka, Leningrad. (In Russian).
- Zabelin I. (1879), *Istoriya russkoy zhizni s drevneyshikh vremen*, Pt. 2, Moscow. (In Russian).
- Zagoskin N. P. (1910), *Russkiye vodnyye puti i sudovoye delo v do-petrovskoy Rossii. Istoriko-geograficheskoye issledovaniye*, Lito-tipografiya I. N. Kharitonova, Kazan. (In Russian).
- Zakhoder B. N. (1962), *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Evrope*, Vol. I, Gorgan i Povolzh'ye v IX–X vv., AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Ilovayskiy D. I. (2015), *Razyskaniya o nachale Rusi. Vmesto vvedeniya v russkuyu istoriyu*, Akademicheskii proyekt, Moscow. (In Russian).
- Il'in D. Yu. (2018), "Lingvoekologicheskii portret regional'nogo toponimikona: kriterii opisaniya", *Science Journal of Volgograd State University. Linguistics*, Vol. 17, No. 3, pp. 99–107. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2018.3.10>
- Il'in D. Yu. (2020), " 'Yazykovyy vkus' geograficheskikh nazvaniy: kriterii lingvoekologichnosti", in *Gorizonty sovremennoy rusistiki: sbornik statey Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 90-letnemu yubileyu akademika V. G. Kostomarova (30–31 yanvarya 2020 g.)*, Gosudarstvennyy institut russkogo yazyka im. A. S. Pushkina, Moscow, pp. 304–310. (In Russian).
- Kalinina T. M. (1976), "Svedeniya Ibn Khaukala o pokhodakh rusi vremen Svyatoslava", in *Drevneyshiy gosudarstva na territorii SSSR: materialy i issledovaniya. 1975 g.*, Nauka, Moscow, pp. 90–101. (In Russian).
- Kalinina T. M. (2007), "Vodnyye puti soobshcheniya Vostochnoy Evropy v predstavleniyakh arabo-persidskikh avtorov IX–X vv.", in Dzhakson T. N., Kalinina T. M., Konovalova I. G. and Podosinov A. V., "Russkaya reka": *Rechnyye puti Vostochnoy Evropy v antichnoy i srednevekovoy geografii*, Yazyki slavyanskikh kul'tur, Znak, Moscow, pp. 101–172. (In Russian).
- Kalinina T. M. (2015), *Problemy istorii Khazarii (po dannym vostochnykh istochnikov)*, Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, Moscow. (In Russian).
- Karaulov N. A. (1901), "Svedeniya arabskikh geografov o Kavkaze", *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, Vol. XXXII, Tiflis, pp. 4–80. (In Russian).
- Kitab nuzhat al-mushtak fi ikhtirak al-afaq* (2002), Ta'lif Abi Abdallah Muhammad b. Muhammad b. Abdallah b. Idris al-Sharif al-Idrisi, Maktabat as-sakafa ad-diniyya, al-Kahira. (In Arabian).
- Konovalova I. G. (1999), *Vostochnaya Evropa v sochinenii al-Idrisi*, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).
- Konovalova I. G. (2001), "Sostav rasskaza ob 'ostrove rusov' arabo-persidskikh avtorov X–XVI vv.", in *Drevneyshiy gosudarstva Vostochnoy Evropy: 1999 g. Vostochnaya i Severnaya Evropa v srednevekov'ye*, Vostochnaya literatura, Moscow, pp. 169–189. (In Russian).
- Konovalova I. G. (2006), *Al-Idrisi o stranakh i narodakh Vostochnoy Evropy: tekst, perevod, kommentariy*, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).

- Konovalova I. G. (2007a), “Volgo-Donskoy put’ v arabskoy geografii XII v.”, *Khazarskiy al’manakh*, Vol. 6, Kyiv and Kharkiv, pp. 133–139. (In Russian).
- Konovalova I. G. (2007b), “Gidrografiya Vostochnoy Evropy v geograficheskom sochinenii al-Idrisi”, in Dzhakson T. N., Kalinina T. M., Konovalova I. G. and Podosinov A. V., “*Russkaya reka*”: *Rechnyye puti Vostochnoy Evropy v antichnoy i srednevekovoy geografii*, Yazyki slavyanskikh kul’tur, Znak, Moscow, pp. 173–250. (In Russian).
- Konstantin Bagryanorodnyy (1991), *Ob upravlenii imperiyey*, G. G. Litavrin and A. P. Novosel’tsev (eds), Nauka, Moscow. (In Russian).
- Kudryashov K. V. (1948), *Polovetskaya step’: ocherki istoricheskoy geografii*, OGIz, Geograf-giz, Moscow. (In Russian).
- Kunik A. and Rozen V. (1903), *Izvestiya al-Bekri i drugikh avtorov o Rusi i slavyanakh*, Vol. 2, Imp. AN, Saint Petersburg. (In Russian).
- Latyshev V. V. (1948), “Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze. Pomponiy Mela. Zemeleopisaniye”, *Vestnik drevney istorii*, No. 2, pp. 215–314. (In Russian).
- Levochkin I. V. (1983), “Drevneyshiy spisok Prostrannogo zhitiya Konstantina Filosofova”, *Sovetskiy slavyanoved*, No. 2, pp. 75–79. (In Russian).
- Mechev K. (1965), “Kam vaprosa za avtorstvoto na Prostrannite zhitiya na Kiril i Metodiy”, *Izvestiya na Institut za literatura*, Book 16, Sofia, pp. 105–124. (In Bulgarian).
- Minorskiy V. F. (1963), *Istoriya Shirvana i Derbenta X–XI vv.*, Izdatel’stvo vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).
- Murzayev E. M. (1984), *Slovar’ narodnykh geograficheskikh terminov*, Mysl’, Moscow. (In Russian).
- Novosel’tsev A. P. (1990), *Khazarskoye gosudarstvo i ego rol’ v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Novosel’tsev A. P., Pash-chto V. T., Cherepnin L. V., Shusharin V. P. and Shchapov Ya. N. (1965), *Drevnerusskoye gosudarstvo i ego mezhdunarodnoye znacheneye*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Ovcharova A. (2020), “Gidronimy Volgo-Donskogo mezhdurech’ya”, *Priroda*, No. 9, available at: https://elementy.ru/nauchno-populyarnaya_biblioteka/435904/Gidronimy_Volgo_Donskogo_mezhdurechya (accessed December 20, 2020). (In Russian).
- Pletneva S. A. (1990), *Pechenegi i guzy na Nizhnem Donu*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Prokhorov V. A. (1965), “Zanimatel’naya toponimika”, *Voprosy istorii*, No. 12, pp. 202–208. (In Russian).
- Romashov S. A. (1993), “Gde nakhodilas’ Chernaya Bolgariya”, in *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekov’ye. Spornyye problemy*, Moscow, pp. 66–68. (In Russian).
- Rybakov B. A. (1952), “Russkiye zemli po karte Idrisi 1154 goda”, *Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii material’noy kul’tury AN SSSR*, Vol. 43, Nauka, Moscow, pp. 3–44. (In Russian).
- Skvortsov N. B. (2013), “K istorii Panshinskogo gorodka”, *Elektronnyy nauchno-obrazovatel’nyy zhurnal VGSPU “Grani poznaniya”*, No. 5 (25), pp. 1–7, available at: www.grani.vspu.ru (accessed December 20, 2020). (In Russian).
- Strabon (1964), *Geografiya v 17-ti knigakh*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Tumanskiy A. (1914), “Burtas i Berdas”, in *Izvestiya Vysshikh Tiflisskikh zhenskikh kursov*, Book 1, Issue 1, Tiflis, pp. 94–96. (In Russian).
- Khudud al-‘Alem (rukopis’ Tumanskogo) s vvedeniyem i ukazatelem V. Bartol’da* (1930), AN SSSR, Leningrad. (In Russian).
- Khvol’son D. A. (1869), *Izvestiya o khazarakh, bolgarakh, mad’yarakh, slavyanakh i rusakh Abu-Ali Akhmeda Ben Omar ibn-Dasta*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Chekunov G. E. (2016), *Osnovy toponimiki Ilovlianskogo rayona*, Ilovlya. (In Russian), available at: https://ilovadmin.ru/upload/iblock/0a0/kult_24012017.doc (accessed December 20, 2020).
- Al-Idrisi (1970–1984), *Opus geographicum sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peregrare studeant”*, Fasc. I–IX, Neapoli and Romae.
- An Arabic-English Lexicon by E. W. Lane* (1968), Pt. 4, Beirut.
- Dunlop D. M. (1954), *The History of the Jewish Khazars*, 2 ed., Princeton Univer. Press, Princeton.
- La Géographie d’Édrisi traduite de l’arabe en français d’après deux manuscrits de la Bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P. Amédée Jaubert* (1836–1840), T. I–II, Paris.

Oman G. (1986), "Al-Idrīsī", in *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. III, Leiden and London, pp. 1032–1035.

Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu'l-Kasim ibn Haukal al-Nasibi) (1938–1939), Liber imaginis terrae, J. H. Kramers, Fasc. I–II, Lugduni Batavorum.

О. Б. Бубенок, Д. А. Радівілов

Свідчення ал-Ідрісі про річку Сакир

(до питання про обставини функціонування Волго-Донського шляху)

До числа найбільш спірних питань історичної географії слід зарахувати обставини функціонування водного шляху з Дону на Волгу. Згідно з поширеною думкою, цей шлях пролягав через Керченську протоку, Азовське море, нижню течію Дону, волок до нижньої течії Волги. На існування волока між Доном і Волгою в раннє Середньовіччя натякали мусульманські географи, бачачи в ньому протоку. Уявлення про водну комунікацію між Чорним і Каспійським морями існували і в пізніший час. Зокрема, про неї неодноразово згадував ал-Ідрісі у XII ст. у своєму географічному трактаті.

Ал-Ідрісі назвав рукав Ітілю (Волги), що нібито впадає в Чорне море, річкою Сакир. До того античні і ранньосередньовічні мусульманські автори вважали, що Чорне і Каспійське моря були з'єднані між собою протокою. У науковій літературі неодноразово робили спроби ототожнення річки Сакир з реальними водними артеріями. Зокрема, одні дослідники пов'язували річку Сакир з Доном, а інші – з Кубанню. Усе це потребує з'ясування обставин походження сюжету та ступеня його достовірності.

Аналіз творів ранньосередньовічних мусульманських географів свідчить, що всі вони переважно перебували під впливом уявлень античних учених про те, що між Доном і Волгою існує протока, а не волок. До цього факту скептично ставився ал-Мас'уді. Крім того, ал-Мас'уді у своєму творі *Мурудж аз-загаб* зазначає, що Волга витікає з верхніх частин тюркських земель і від неї рукав тече в напрямку країни приазовських болгар, впадаючи в Азовське море. Можливо, ал-Ідрісі міг запозичити цей сюжет із творів попередників та надалі його розвинути.

Цілком імовірно, що середньовічні мореплавці перетягали кораблі волоком від Дону до Волги на відстань меншу, ніж 60 км, оскільки для цього можна було використовувати притоки як Дону, так Волги. З цього погляду серед останніх особливо вирізняється ліва притока Дону – Сакарка: відстань від її витоків до течії Волги становить лише близько 20 км.

Лінгвістичний аналіз гідронімів *Сакир* і *Сакар(ка)* свідчить про те, що вони пов'язані між собою і мають одне джерело походження. Зважаючи на геоморфологічні особливості місцевості, значення цих гідронімів можна пояснити завдяки даним тюркських мов. Зокрема, не виключено, що обидві назви походять від огузького *сакар* – "піски" і можуть означати "Піщана річка". Можливо також, що назви річок *Сакир* і *Сакар* пов'язані або з давньо-тюркським *SAQIY* – "міраж, видіння, привид", або з більш пізнім тюркізмом *Сокьур* – "сліпий", що дає змогу трактувати як "зникаюча, примарна річка".

Цілком можливо, що до ал-Ідрісі від його інформантів могли потрапити назва *Сакар* (*Сакир*) і відомості про те, що ця річка з'єднує Азовсько-Чорноморський басейн із річкою Ітілем (Волгою), яка впадає в Каспійське море. А далі ця інформація зазнала суттєвої переробки з боку ал-Ідрісі, який перебував під впливом власних уявлень про особливості організації гідросистеми Східної Європи.

Отже, під річкою *Сакир* у творі ал-Ідрісі фігурує важлива ділянка Волго-Донського шляху, що проходив від Керченської протоки до основної течії Волги, а "річка Сакир" є лише плодом уяви ал-Ідрісі і реально ніколи не існувала.

Ключові слова: ал-Ідрісі; антична географічна традиція; Волго-Донський шлях; волок; річка Сакир; Сакар; середньовічні мусульманські географи

Стаття надійшла до редакції 20.08.2024